

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазақ ертегілеріндегі мәдени-танымдық феномен: рефлексиялық мәні

Аңдатпа. Мақалада қазақ халық ертегілерінің мәдени-танымдық феномен ретіндегі ерекшеліктері ғылыми тұрғыдан талданады. Қазақ халқының әлемді танудағы өзіндік ерекше дүниетанымын анықтауда және оның концептуалды бағытын тануда ертегілердің де өзіндік маңызы бар. Қазақ ертегілеріндегі әлемнің тілдік бейнесі ретінде көрініс табатын дүниетанымдық сипатын рефлексия теориясы негізінде зерделенді.

XXI ғасырда дүние жүзінде сапалы білім мен ұлттық тәрбиенің әлеуметтік маңызы артып отырғанына ерекше мән беріліп, болашақ ұрпақтың өмірге бейімділігі мен қоғамдағы орнын алуы, бағалануы алған білімінің сапасына, құзыреттілігіне, деңгейіне, ойлау жүйесіне байланысты болатынына назар аударылды. Баланы жастайынан ізгі қасиеттерге тәрбиелеуде ертегінің атқарар рөлі рефлексия қағидаларына сәйкес ғылыми тұрғыдан талданды. Тұлғаның өзіндік «Мені» мен өзіндік санаға қол жеткізуінде ертегілердің де рөлі маңызды. Интеллектуал тұлғаның білімі, іскерлігі мен дағдысы, қалыптасқан дағдыны қолдану салалары мен әдістері туралы; әлеуметтік рефлексия туралы, экзистенциалды, өмірдің мәні туралы ойлауға бағыттай оқытуда ертегілердің рөлі нақты деректер негізінде талданды. Қазақ ертегілеріндегі танымдық-мәдени феномен ретіндегі көріністер когнитологиялық бағытта айқындалды.

Түйін сөздер: қазақ халық ертегісі, әлемнің тілдік бейнесі, рефлексия, әлеуметтік рефлексия, дүниетаным, танымдық-мәдени феномен, рефлексия теориясы, ұлттық салт пен дәстүр, тәрбие.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-142-1-219-233>

Кіріспе

Зерттеу нысаны болып отырған қазақ ертегілерінің әлем бейнесіндегі ерекшелігін анықтау үшін, мынадай екі негізге сүйенеміз:

- 1) қазақ халқының дүниені тану қызметінің негізі саналатын әлемнің бейнесін қабылдауы, ұғынуы, танылған зат не құбылысты шындық болмыс ретінде түсінуі;
- 2) танылған зат пен құбылысты рефлексия барысында қайта зерделеу, өзінің саналық қабылдауына сәйкес эмоциялық сипат беру, мінез-құлқы мен өзіндік құндылықтарын сiңiру.

Рефлексия ұғымын ғылымға Пьер Тейяр де Шарден енгізген. Латын тіліндегі мағынасы ([лат. reflexio](#) - кейінге қаралу, назар аудару Пьер Тейяр де Шарденнің айтуынша, рефлексия - адамдарды хайуандардан айыратын басты белгі, соның арқасында адам тек қана белгісіз бір нәрсені біліп қоймай, сонымен қатар сол "білімін білуді" түсіндіреді [1].

Зерттеуші ғалымдардың пікіріне сүйенсек, Тихомирова Е.Г. «Сказка: рефлексия культурного опыта и инкультурационная модель» атты мақаласында

«Специфической особенностью сказок выступает незамысловатость сюжета и простота лингвистических приемов – текст должен быть доступен любому» - деп жазады [2]. Яғни, ертегідегі қолданылатын әр сөз кез келген сол тілде сөйлейтін сөйлеуші мен тыңдаушыға түсінікті қарапайым болы тиіс.

Зерттеу материалдар мен әдістері

мақаланы материалдары мен деректері – қазақ халық ертегілері. Пайдаланған әдістер – рефлексия әдісі, субъективті тәжірибені талдау тәсілі, синквейн *әдісі*, сыни тұрғысынан ойлау *әдісі*, сауалнама *әдісі*.

Нәтижелер мен талдаулар

Бүгінде ХХІ ғасырда дүние жүзінде сапалы білім мен ұлттық тәрбиенің әлеуметтік маңызы артып отыр. Болашақ ұрпақтың өмірге бейімділігі мен қоғамдағы орнын алуы, бағалануы алған білімінің сапасына, құзыреттілігіне, деңгейіне, ойлау жүйесіне байланысты. Осы ретте баланы жастайынан ізгі қасиеттерге тәрбиелеуде ертегінің атқарар ролі маңызды.

Әдетте, рефлексия оқушыларға берілетін білімнің мақсатын айқындау үшін, білім беру жолын белгілеу үшін пайдаланылады. Ертегінің басты мақсаты – баланың санасына дәстүрлі ақпаратты сіңіру, яки ата-бабадан келе жатқан діл мен дәстүрді, рухани болмысты жеткізу. Ал ертегіні рефлексия арқылы анықтау барысында біз осы ұлттық салт пен дәстүрді, мінезді, рухани құндылықтарды айқындауға, ұмытылғанын еске түсіруге, зерделеуге, талдауға, аксиологиялық тұрғыдан бағалауға ұмтыламыз.

Ғылыми зерттеулерде көрсетілгендей, рефлексияның бірнеше түрлері бар екені белгілі. Л.В. Тараканова «Виды и формы, основные функции рефлексии» атты еңбегінде мынадай түрлерін көрсетеді:

- тұлғалық – өзіндік «Мені» мен өзіндік санаға қол жеткізу;
- коммуникативті – басқа адамдармен қарым-қатынасты талдау;
- кооперативтік – ортақ мақсатқа жету үшін бірлескен іс-әрекетті түсіну;
- интеллектуалдық – тұлғаның білімі, іскерлігі мен дағдысы, оларды қолдану салалары мен әдістері туралы;
- әлеуметтік рефлексия – басқа адамдар оны қалай қабылдайтыны туралы ойы, адамның күйі;
- кәсіби – мансап сатысында көтерілуін бақылауы;
- сабақта алынған материалды жақсы меңгеруге мүмкіндік беретін тәрбие;
- ғылыми – адамның ғылымға байланысты білімі мен дағдыларын түсіну;
- экзистенциалды, өмірдің мәні туралы ойлау;
- саногендік – жеке тұлғаның эмоционалдық жағдайын бақылау [3. 11].

Зерттеуші көрсетіп отырған рефлексия түрлерінің біразы күнделікті ертегі тыңдау барысында бала санасына да, ересек санасына да әсер ететін рефлексиялар

екені анық.

«Балаларды өз бетімен құмарландыратын, ынталандырып, ықыласын арттыратын сабақ, балаларға ана тілінде қарапайым тілмен қызықты ұғындырылса, әңгімелер мен ертегілер, мысалдар мен өлеңдер орынды пайдаланылса, олардың білім алуға деген қызығушылығы арта түседі» - деп жазған атақты ағартушымыз Ы. Алтынсарин [4. 47]. Балаға кішкентай кезінен бастап ертегі тыңдатудың ар жағында тәрбиелеу рефлексиясы жататыны анық. Балалар бақшасынан бастап баланы үйрету, тәрбиелеу және жан-жақты дамыту ісін әрқашан жетілдіріп отыру қазіргі кезде жақсы жолға қойылғаны белгілі. Бұл жайында мектепке дейінгі білім беру заңдарында да айқындалған.

Баланың жеке тұлға ретінде қалыптасуы мен дамуына ертегілердің де қосары мол. Қазақстан Республикасында қазіргі мектепке дейінгі мекемелерде әртүрлі он өзгерістер мен жаңалықтар болып жатыр. Әлемдік білім беру тәжірибелеріндегі әр алуан ғылыми және практикалық жаңалықтарды пайдаланып, баланың жеке тұлға ретінде дамуының өзіндік ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан зерделеудің де маңызы бар. Ертегілер арқылы ұлттық тұрғыдан тәрбиелеудің маңызы күн сайын артып келе жатқанына дау жоқ.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Әр баланың қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын дамыту» туралы мемлекеттің білім беру жүйесінің негізгі ұстанымы ретінде аталып көрсетілген. Мемлекетіміздің болашағы ұлтымыздың, әсіресе, балалардың, оқушылардың білім деңгейімен, ғылымға деген талпынысымен анықталатындықтан, білім жүйесін әрқашан тиімді етіп дамыта беру қажеттілігі өзекті мәселе болып қала бермек.

Бұл тұрғыда рефлексияның - «тұлғалық – өзіндік «Мені» мен өзіндік санаға қол жеткізу; интеллектуалдық – тұлғаның білімі, іскерлігі мен дағдысы, оларды қолдану салалары мен әдістері туралы; әлеуметтік рефлексия – басқа адамдар оны қалай қабылдайтыны туралы ойы, адамның күйі; экзистенциалды, өмірдің мәні туралы ойлау түрлеріне бағыттау оқытудың маңызы ерекше. Соның ішінде қазіргі уақытта танымдық, яки когнитологиялық бағытта оқыту үшін ертегілердің берер ақпараты мол екені айдан анық.

Қазақтың атақты «Ер Төстік» ертегісінің басты маңызы – қазақ өмірінің айқын көрінісі болуында, яғни материалдық және рухани мәдениетінің айқын да нақты көрініс беруінде. Ертегінің ерекшелігі де осы оның мазмұны арқылы берілетін ақпаратты молдығымен сипатталады. Қазақы құндылықтардың көрінісін де осы ертегіден ағарамыз. Мәселен, қазақ дүниетанымындағы басты құндылықты бірі – отбасы, отбасын құру, отбасын сақтау. Ер Төстік ертегісінде Ерناзар мен оның әйелі, сегіз ұлы – үлкен отбасы. Екіншіден, Төстік үшін маңызды нәрсе – ағаларын іздеу және табу. Анасынан шындықты білген үйдің кенже баласы ағаларын іздеуге шығады. Бірақ, ең алдымен, ата-анасының жағдайын ойлап, олардың ішер асын, тамағын дайындап беріп барып, жолға шығады: «Төстік ағаларын іздеу қамына кіріседі. Кемпір-шалға аң мен құстың етін қақтап үйіп береді де, жолға шығады». Ертегіде берілген бір ғана сөйлемдегі ойға ерекше мән беру қажет деп есептейміз. Ата-ананың қажетін қамтамасыз ету – баланың басты парызы саналған дала заңының

көрінісі.

Немесе кішкентайынан садақ тартып үйренген бала, «тартқан садағын тоғыз қабат кетпеннен өткізеді. Аң аулап, құс атып, шал әкесі мен кемпір шешесін асырайды».

Ертегінің мәдениет феномені болуының сыры да осындай аз сөзбен көп мән-мағына беруінде. Аталған бір сөйлемнің ақпараттық күші мол. Ертегідегі отбасылық тәрбиенің маңызы осы сөйлем арқылы берілген. «Кемпір-шалға аң мен құстың етін қақтап үйіп береді де, жолға шығады» деген сөйлемнің ертегідегі функционалдық қызметі ерекше. Мұндағы «кемпір-шал» сөзі ауызекі тілде ертеден белсенді қолданыстағы сөз. Ертегінің өзіндік стиліне тән қарапайым қолданыс. «Аң мен құстың етін қақтап, үйіп беру» тіркесінің беретін ақпараты да қазақ даласының тұрмысы мен тіршілігінен алынған табиғат қатынас.

Ертегідегі басты сюжет те, негізгі арқау да – өмірдің мәні саналатын отбасын сақтау. Қазақ болмысының маңызды мәдени доминанты болғандықтан, тұлғаның әлемге қарым-қатынасын анықтайтын рефлексивті мәнің сөзде көрінуі деп есептейміз.

«Беліне садағын байлап, қолына темір таяқ алады. Аяғына темір етік киеді. Ай жүреді, жыл жүреді, талай елді, талай жерді аралайды. Жолдасы да – садағы, азығы да – садағы, жолында кез келген аңды атып жеп отырады [5]. Рефлексиялық аспектіден талдасақ, көрсетілген мәнмәтінде ертегіде қарастырылып отырған субъектінің, яки Ер Төстіктің жеке өзіне тән, өзі жасаған әрекеттері нақты көрініс тапқан. Беліне садағын байлап, қолына темір таяқ алады – деген сөйлемде берілетін ақпараттың қазақ дүниетанымы мен тіршілігін тануда маңызы мен мәні ерекше мол. Ертегінің қиял-ғажайыптық сипатына қарамастан, мұнда шындық бар. Қазақ ер-азаматы, әсіресе жолға шыққан жігіт қолына садақ алады. Бұл қазақ дүниетанымындағы ер қаруы бес қарудың бірі. Қолына темір таяқ алды деудің де астарына үңілер болсақ, темірді алғаш игерген, темірдің қасиетін білген дала мәдениеті екені анық көрінер еді.

Ай жүреді, жыл жүреді, талай елді, талай жерді аралайды. Жолдасы да – садағы, азығы да – садағы, жолында кез келген аңды атып жеп отырады – мәнмәтінде кеңістік пен уақыт ұғымы бір мекеншак ұғымы арқылы әдемі көрсетілген. Ай жүру, жыл жүру – уақыттың ұзақтығын көрсетсе, талай елді, талай жерді аралау – кеңістік ұғымын танытады. Уақыт пен кеңістік ұғымының ауқымы шексіз. Ертегіде бұл екі субстанциялар ажырамас бірлікте көрініс тапқан. Тамырлас, шектес ұғымдардың қатар берілуі уақыт пен кеңістік ұғымдарының өзіндік моделін танытады. Ғылыми әдебиеттерде мекеншак (хронотоп) ұғымы арқылы анықталатын бұл өлшем ертегінің мазмұндық құрылымы мен кейіпкер рефлексиясын тереңдете түседі.

Ер Төстіктің «Жолдасы да – садағы, азығы да – садағы, жолында кез келген аңды атып жеп отырады» - деген сөйлемнің қазіргі бала тыңдаушы үшін түсініксіз болуы да ықтимал. Бұл – дала өмірінің шындығы. Ер Төстік сияқты дала ұлының жолдасы садақ болуының себебі – кездескен жауына кезенері – садағы. Азығы садағы болуы – тамағын садақпен тауып, «жолында кез келген аңды атып жеп отырады».

Темір етіктен теңгедей, темір таяқтан тебендей қалғанда, алыстан сағым көтерген

бел бұлдырайды». Бұл сөйлемдердегі *темір етіктен теңгедей, темір таяқтан тебендей қалғанда* тіркестері қазақ тілі білімінде көп талданған –литота мен гиперболаның мысалы. Келтірілген қарапайым мысалдардың рефлексиялық әрекет ретінде құндылығы мол. Өйткені рефлексия ұғымы тек субъектінің өзін-өзі тануы, өзін-өзі басқара алуы ғана емес, сондай-ақ оқырманның немесе тыңдаушының кейіпкердің әрекетін қалай түсінетіндігі, оның өмір сүру жағдайын білуі, эмоциялық ерекшелігі мен көңіл-күйін, мінезін, дүниетанымын, адам ретіндегі ерекше қабілеттерін тануы. Бұл танудың мазмұны рефлексияның ерекше формасына, яғни нысаналық-рефлексиялық қатынастардың дамуына қол жеткізеді.

Бала жеке тұлға ретінде қалыптасуы барысында Ер Төстіктің ата-анасына қалай қарайласып, отбасына қорған болып, ағаларын іздеп, тауып, әйеліне тірек болуына терең мән беруі қажет. Әр тыңдаушы бүгінде Ер Төстіктің орнына өзін қойып ойлануы, Төстіктің әрекетін бағалай алуы тиіс.

Сонда ертегі тыңдаушы, өзінің рефлексиясын да бағалай білуге үйренер еді. Яғни:

- Ата-анасына деген сүйіспеншілік;
- Бауырларына деген бауырмалдық қасиет;
- Өзіне есеп беруге үйренеді;
- Өзін және өзгені бағалауы.

Адам баласы алдына қойған мақсатына жетуге ұмтылады. Ал мақсатқа ету үшін өзін-өзі жетілдіріп, дамыту керек. Мұндай жетілу, даму жолы ертегілерде аса ұтымды әрі сенімді беріледі. Мәселен, Ер Төстік ертегісіндегі жас бала Төстік бауырларын табу мақсатында қаншама мекнат көреді, қиыншылыққа кездеседі.

Ең алдымен, Ер Төстіктің ағаларын тауып алуы оп-оңай бола салмаған, *«Әбден жүдеп, азып-тозған, киімі жыртық-жыртық»* болды. Ал Төстік осының бәріне де ағаларын іздеп табу мақсатына жеті үшін шыдайды. Киімі жыртық, өзі аш Төстікті ешкім елемейді, көзге де ілмейді. Алайда адам баласының ішкі мені, намысы киген киіммен де, ішкен тамақпен де өлшенбесе керек. Ең бастысы, Төстік өзін өзі біледі, бағалайды. Сондықтан да, *«Қайыршы неме, әлі тоймадың ба?»* – деп жекіріп ұрысқанына шыдамайды да, *табақшының біреуін жұдырықпен қойып қалып, мұрттай ұшырады*. Намысқа тиер сөзге берген Төстіктің жауабы – осы. Жұрт жиналып қалып, Төстік өзінің жөнін айтады, ағаларын осы жерден табады. Төстіктің қорлаған сөзге шыдамауы – оның сол сәттегі психологиялық әрекеті. Кейіпкер әрекеті арқылы оқушысын тәрбиелейді. Төстіктің ата-анасына, бауырларына, өзін бағалауына қатысты іс-әрекеттерін електен өткізе отырып, санада зерделеу арқылы, жасалған әрекеттің мәнін, сипатын, түрін, өзекті мәселелерін белгілеп, шешу жолдарын анықтау және тану арқылы рефлексия өрбиді.

«Ырыс жайлы» ертегіге назар аударалық. Бұл ертегінің мәні мен маңызы – ерекше. Ырыс, несібе деген ұғымдар бүгінде кіші түгілі үлкенге де түсініксіз тылсымға айналғаны рас. Қазақта «ырыс – жұғыс» деген сөз бар. Бұл сөздің мәні адам баласының ырысы бір затта не бір малда, бір адамда болады. Танымдық мәні бар «ырыс» ұғымы қазақ дүниетанымда әлемнің тілдік бейнесі ретінде терең мән мен маңызға ие. Мұндай ертегілерді танымдық тұрғыдан маңызын танып, баланың

қызығушылығын оята оқыту дұрыс. Қазіргі кезде тәрбиелеп оқытудың ең көкейтесті мәселесінің бірі – танымдық қызығушылық. Осы орайда «ырыс» ұғымын талдаудың, талдай оқытудың да рефлексиялық маңызы бар. Яғни бала не оқушы ұлтымыздың дүниетанымында бар әрі өзіндік қасиет сіңген ұғымдарды білуі тиіс деп есептейміз.

Ырыс – дәстүрлі қазақ дүниетанымындағы материалдық игіліктің қасиеті мен киесін айғақтайтын ұғым. Халық санасында адамға бақ қонудың көрінісі – мал-жанның көбеюі, абырой-беделдің артуы, атқарған ісінің берекесі кіріп, еңбегі жануы, ырыс дару арқылы жүзеге асатын құбылыс [<https://kk.wikipedia.org/wik>].

Дәстүрлі қазақ дүниетанымында ырыс сөзі жиі қолданылады. Ырыстың болуы – береке мен бірліктің болуымен түсіндіріледі. «Ыдыста да ырыс бар» деген сөз қазақ арасында жиі қолданылатынын ескерсек, бұл ертегінің ырыс туралы беретін мағлұматының маңызы арта түседі.

«Ырыс» ұғымының маңыздылығы бұл жайында кездесетін мақал-мәтелдердің молдығымен де айқындалады:

Ырыс алды – ынтымақ,

Білім ауысады, ырыс жұғысады,

Су бар жерде – ырыс бар,

Бақыт бесігі — ел,

Ырыс есігі — жер,

Жер — ырыстың кіндігі,

Еңбек — ырыстың қазығы.

Ынтымақ жоқ үйде ырыс жоқ.

Мал азығы — ырыс қызығы.

Білек жұғысады,

Ырыс ауысады.

Ырысы жоқтың

Тынысы тар.

Ел – ырыстың кілті,

Ер – ырыстың қорғаны

Еркек сергек ұйықтаса, ырыс бітеді,

Әйел сергек ұйықтаса, жұмыс бітеді.

Танымдық қызығушылықпен үйрету, кез келген ертегіден әлемнің тілдік бейнесін табу және тану көкейтесті мәселе. Танымдық қызығушылықты арттыру, дамыту туралы қазақ ғалымы А. Байтұрсынұлы да атап көрсеткен.

Зерттеушілердің пайымдауынша, рефлексияның жас балалардың, оқушылардың іс-әрекетін жүйелеп, Менін қалыптастыруда, жауапкершілігін арттыруда маңызы ерекше [7, 8, 9]. Рефлексиялық белсенділік балаға оның объективті әрекетін талдаудан «ерекшеленетін» өзінің даралығын, бірегейлігін және мақсатын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Рефлексиялық әрекетті ұйымдастыру – қазіргі тұлғаның өте маңызды қасиеттерін: тәуелсіздігін, іскерлігін және бәсекеге қабілеттілігін дамытуға саналы дайындық.

«Бір үзім нан» атты қысқа ертегіні талдап көрелік:

Ертегінің айтар ойы – нақты. «Ас атасы нанның» қадірін көрсету.

Қазақтың мұндай ертегілер мол-ақ, бұл ертегіде халық дүниетанымынан берілетін тағылымды мән де, жалпытанымдық стереотип те бар. Яки, қай халықта болса да астың, нанның қадірі ерекше. Ғасырлар көлеміндегі халықтық сананың қалыптасуын анықтайтын әлемнің тілдік бейнесінің бір бөлшегі ретінде ертегіде халықтық тәжірибе, дәстүр, ұлттық код, әлемге деген көзқарас ашық бейнеленеді. Өмір мен өлім арасындағы тура келген таласта ғана нанның қадірі арта түспек. Ағаш басында ілініп тұрған пендеге алтын емес, ас керек болары анық. Мұндай жағдайда кісінің бай не кедейлігі емес, таразыға өмірлік қажеттілік түседі екен.

Келтірілген ертегі желісіндегі басты концепт – нан. Бұл сөз бес жерде қайталанатын. *Алтын мен күміс түгілі, нанын эзер тауып жепті, Ал кедей болса, бір көмеш нанын қойнына салып, ол да ағаштың басына көтеріледі. – Жоқ, алтының өзіңе, нан бере алмаймын, - деп жауап береді кедей. Екінші күні бай кедейден тағы да нан сұрайды. Ақыры, аштан өліп бара жатқан соң шыдамай, бай бір үзім нанға барлық алтынын айырбастайтынын айтады.* Бұл көрсетілген үзінділерде «нан» тілдік бірлігі арқылы когнитивтік «ас» ұғымы репрезентацияланады.

Ертегі лексикалық бірліктердің молдығымен немесе көркемдік құралдардың, метафора, эпитет, теңеудің көптігімен ерекшеленбейді. Мәтіндегі басты ойдың, идеяның өзі де ондай көркем сөз кестесін қажетсінбейді. Мұнда ой – нақты, идея – айқын. Қолыңда бар боп тұрғанда көршіңе қараспай, кісімсіп, маңайыңа адам жолатпай, мардымсып жүрсең, қысылтаяң күн туғанда алар жауабың да даяр. Сондықтан да етегінің концептік ядросы, негізі – нан. Тіршіліктің кейбір қарапайым шындығы осылайша қарапайым сипатталады.

Ертегінің тақырыбы - «Бір үзім нан». Өз тағдыр-талайыңда қаншама ашаршылық пен зұматты көрген қазақ баласына бір үзім нанның қасиетін осылайша таныту аса маңызды әрі мәнді деп бағалауға толық негіз бар. «Біреу тойып секіреді. Біреу тоңып секіреді», «Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды» деген тәмсіл қалыптастырған халқымыз үшін бір үзім нанның бағасы тым жоғары.

«*Бір жарым дос*» деген шағын ғана мәтіннен тұратын ертегіде қазақ халқының әлемнің тілдік бейнесінен хабардар етіп, ұлттық діліміздің бір сипатын танытып тұрған – достық концепті. Дос болу кез келгеннің қолынан келе берер мәртебелі сый емес. Ақшалыда, беделдіде, қызметі бар басшыда дос көп болуы мүмкін. Бірақ бұл достық адамның достығы ма әлде адам мен ақшаның, адам мен қызметтің, адам мен беделдің достығы ма? Мұны ажырату қиынның қиыны. Мұны білу үшін ақыл керек, ақылды сынақ керек.

Мәтінде дос сөзінің қайталануына назар аударалық: *Өзіңе дос жи дейді. Баласы 100 дос тауып келдім дейді. Қырық жыл хан болып, менде бір жарым ғана дос бар. Сен қалай бір жолғы сапарда 100 дос таптың дейді әкесі. Сөйтіп бір жарым достың тарихын айтады. Оның бір досы – бай, жарты досы – кедей екен. Хан сол екі досын сынамақ болады. Мен үшін жаныңды қи, сонда мен тірі қаламын, - дейді хан бүтін досына ауырып жатқан болып. Хан кедей досын шақырады. Содан соң хан кедейді бүтін, байды жарты досым депті,*

Ертегіде барлығы – 16 сөйлем бар, 10 сөйлемде 11 рет «дос» сөзі қайталанады. «Дос» тілдік бірлігі арқылы когнитивтік «достық» ұғымы репрезентацияланады. Ертегі арқылы дос таңдаудың жолы көрсетіледі. Достың екі түрі ұсынылады: бүгін дос, жарты дос. Бұндай тіркестер қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданыста жұмсалмайды.

«Дос» сөзіне қатысты электрондық ресурстар арқылы сауалнамалар жүргізілді.

Сауалнама сұрақтары:

Сіз ертегі оқисыз ба?

Сіз ертегіні балаңызға, бауырыңызға оқып бересіз бе?

Ертегідегі достық үлгісіне көңіл бөлесіз бе?

Ертегідегі достық үлгісі Сізге ұнай ма?

Өмірдегі достыққа сенесіз бе?

Сауалнама нәтижесі бойынша:

Сауалнама көрсеткендей, ертегіні оқитындар, телеарнадан көретіндер саны 91% , сәйкесінше 9% оқымайды. Ертегіні баласына, бауырына оқып беретіндер саны – 86 пайыз, 14 пайызы оқымаған. Оқымау себептері айтылмады. Ертегідегі достық үлгісіне көңіл бөлетіндер – 91 пайызы, 9 пайызы көңіл аудармайды.

Ертегідегі достық үлгісін ұнататындар: 95%-ы «Иә», 5%-ы «Жоқ» деп жауап берді.

Өмірдегі достыққа сенесіз бе? Деген сұраққа: «Иә» 45,5%, «ЖОҚ» - 54,5% жауап берді.

Сауалнама әдісі бойынша достыққа сенетіндердің саны аз болды. Көпшілігі ертегіні теледидар арқылы қарайтыны анықталды.

Бұл зерттеу әдісінің тиімділігі мынада деп есептедік:

- ақпаратты алудың жоғары тиімділігі;

- жаппай сауалнамаларды ұйымдастыру мүмкіндігі;

- зерттеулерді дайындау және жүргізу, олардың нәтижелерін өңдеу процедураларының салыстырмалы түрде төмен еңбек сыйымдылығы;

- сұхбат берушінің тұлғасы мен мінез-құлқының респонденттердің жұмысына ықпалының болмауы;

- сұхбат алушы мен сұхбат берушінің арасында субъективті бейімдік қатынасы экспрессиясының болмауы.

Яғни, сұхбат электрондық желі арқылы алынғандықтан, жеке байланыстың болмауы респонденттердің жауаптарына немесе мінез-құлқына байланысты сұрақтардың реті мен тұжырымын өзгертуге мүмкіндік бермейді.

Ертегі кішкентай балалардың танымдық қызығушылығын қалыптастыратын жақсы технологиялық әдіс, яғни баланы жағымды эмоциясын туғызып қана қоймай, оның жеке тұлға ретіндегі көзқарасын да қалыптастыруға қызмет ете алады. Баланың ертегіге әуестігі тек телеарналардан қарап қана емес, кітаптан оқып білгені де маңызды.

Жоғарыдағы сауалнамадан аңғарғанымыздай, ертегіні тыңдау, оқу, көру арқылы баланың когнитивтік, танымдық алар тағылымы қалыптасады.

Зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша рефлексияның бірнеше түрі бар:

- жеке рефлексия;
- жұптық рефлексия;
- топтық рефлексия.

Сондай-ақ, мәтіннің мазмұнына қатысты:

- көңіл-күй рефлексиясы;
- эмоция туғызушы рефлексия;
- әрекет рефлексиясы болып бөлінеді [11, 12].

Осындай рефлексия жасауға үйретудегі басты қажеттілік баланың психологиялық тұрғыдан дұрыс тәрбиеленуіне әсер ету, әсіресе, оның сенімді болуына, жақсы достар табуына, жақсы досты дұрыс тануға қабілетті болуына дағдыландыру.

Ертегі арқылы іс-әрекет рефлексиясы да қалыптасады. Сөйтіп өзіндік дара ерекшеліктері қалыптасады, жетіледі. Өмірде адам баласына ең қажетті, ең маңызды нәрселерді бөліп тануда да ертегінің үйретері мол.

Мәселен, «Елеместің адамгершілігі» атты ертегіні талдап көрелік:

Бұл ертегінің сюжеті бойынша «Ертеде бір кедейдің үш баласы болыпты. Үшеуінің мінезі үш түрлі екен. Үлкені қатыгез, қу, тек қана өзін ойлайтын, ал ортаншысы жігерсіз, елдің айтқанымен жүретін адам болып өседі. Ең кішісінің аты Елемес екен. Ол ағаларына қарағанда мейірімді, адал, еңбекқор еді. Күні жетіп әкелері ауыр науқастан қайтыс болады. Бар жиған-тергенін балалары әкесін жерлеуге жұмсап, өздері панасыз қалады. Басқа амалдары қалмаған жетем балалар күн көру үшін алыс жолға аттанады. Ұзақ жүрген үшеуінің алдынан екі айрық жол шығады. Осы жерде таста қашалған сөздер бар екен. Онда екі бағыт көрсетілген: біреуі – барса келмес, екіншісі – барса қайтар». Екі ағасы кіші інісін «барса – келмес» жолға салып жібереді. Жолда Елемеске көкжал қасқыр, әмиян жоғалтқан қария кездеседі. Оқиғаның өрбуіне де осы екі кейіпкер себеп болады. Әмиян жоғалтқан қария

Елеместі үйіне әкеліп, бала қылып алады. Жер қазып, еңбек етеді. Солай еңбек етіп жүріп, жерден алтын тауып алады да, оны қариямен бөліседі, үйлі-жайлы болады. Кейін ағаларын іздеп табады. Бірақ ағалары қызғаныштан Елеместі өлтіреді. Қарғаларға өлген адамды тірілтетін шөп алдырып қасқыр Елеместі құтқарады. Елемес ағаларын таңы да іздеп тауып, ақыры бауырларымен табысады. Кешіреді.

Ертегі сюжеті аса қызықты оқылады, тыңдаушыны бірден баулап әкетеді.

Қазіргі интербелсенді әдістерді, әр түрлі технологияны пайдалану арқылы, тыңдаушының менін, танымын, өзін бағалауын қалыптастыру бағытында осы ертегі желісімен көп рефлексиялық шаралар жасауға болады.

Сюжеті тартымды мұндай қазақ ертегілері мол. Қазақ ертегілерінің қай-қайсысында да әлемнің тілдік бейнесі арқылы мағыналы өмірлік ұстанымдар таңбаланады. Бұл ұстанымдар арқылы ұлттық дүниетаным құндылықтары көрініс табатыны анық.

«Елеместің адамгершілігі» ертегісінде табиғатпен үйлесімділік құндылығы; өмір мен өлімнің жұмбағын тану; үлкенді құрметтеу, әкеге бағыну; еңбек құны; адалдық құндылығы, оңай олжадан бас тартудың маңызы айқын аңғарылады. Ертегіде әрқашан өмірдің мәні осы құндылықтарды таныту төңірегінде дамып, мәдени доминанттармен астасып жатады. Бізді қоршаған мына жанды, жансыз әлемге, қасындағы жақын жандарға және өзіңдік «Менге» деген қарым-қатынас рефлексиялық мағыналардың вербалдануынан көрінеді. Айталық, Елемес қасқырға:

- *Амал қанша? Өмір де, өлім де – біреу. Одан қашып құтыла алмайсың. Пешенеме жазылғаны осы болса көнбеске амал бар ма? Жегенің ас болсын!* – деген екен. Ал қасқыр оған:

- *О, достым, бұл – менің құлағым тиген бірінші жылы сөз. Бұдан бұрын маған кезіккендер «жегенің ас болмасын» дейтін. Мен ерегісіп, оларды өлтіруші едім. Сондықтан бұл жол «барса келмес» атанған. Сенің айтқан сөзің маған қатты ұнады. Мен сені жей алмаймын. Екеуіміз дос болайық. Реті келсе саған көмегім де тиіп қалар, — дейді де, қоштасып өз жолымен кетеді.*

«Жақсы сөз жан семіртер» денедей, «Жегенің ас болсын» деген жақсы сөз қасқырдың жүрегін жібіткен деген ойды тануға болар еді бұл үзіндіден. Осылайша, ертегінің сюжеті әрқашан өмірдің мәні төңірегінде дамиды. Тіршіліктің мәні – адамдық қалыпты сақтауда, адами адамгершілікті жоғалтпауда деген берік түсінікті оятады әрі қалыптастырады, дамытады. Ертегідегі әлем бейнесі – кейіпкерлер мен табиғат арасындағы қарым-қатынастың нақтылануы десек артық емес. «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына» деген тәмсілге сенер болсақ, қасқыр мен Елемес арасындағы іс-әрекетке негізделген диалогтың бала танымына етер ықпалы орасан екенінде дау жоқ. Елемес пен ақсақал бейнелеріндегі «Мен – Басқа» байланысын нақтылауда, кейіпкерлердің сезімдерін танытуда ертегінің берері мол. Елемес пен қария арасында қалыптасқан сыйластықтың басы – Елеместің оң әрекеті. Яғни әмиянды иесіне қайтаруы.

Адалдықтан туған сыйластық кейін бауырмалдыққа жетеді. Ертегідегі «Мен» идеясы – кейіпкерлердің сюжетті ашу барысында жинаған тәжірибесін сипаттау,

кейіпкердің адамгершілігін таныту тұрғысында өрбиді. Өзінің туған бауырларынан қиянат көргенімен, тірліктен баз кешпейді. Жақсы жандардың жан жылулығын көреді. Ертегіде жеке кейіпкердің суретін салуға ерекше мән беретін «Менге» деген көзқарас көбірек айтылады. Субъектінің басқалармен және өзімен қарым-қатынасының көркемдік құралдар арқылы бейнеленген бейнелеу мәндері де рефлексия болып табылады.

Тілдегі таңбалар әртүрлі құрылымда келіп адамның іс-әрекетін көрсетеді. «Ешқандай қара жұмыстан қашпай, күні-түні еңбек етеді» деген сөйлемдегі «қара жұмыс» тіркесі ертегідегі Елемес бейнесін ашуда маңызды рөл атқарған. «Қара жұмыс» сөзінің төркіні терең.

Ойымызға А. Асылбековтың «Мен кеше қара жұмыс істемедім» деген өлеңі оралады:

*Мен кеше қара жұмыс істемедім,
Тәбет жоқ – қара нанды тістемедім.
... Мен бүгін қара жұмыс істеп едім,
Тулады тұла бойда күш дегенің.
Көрініп кең дүние жайма-шуақ,
Кеудемнен канаттанып ұшты өлеңім.*

Міне, қазақ баласының дүниетанымын жетілдіретін де, дамытатын да осындай өлеңдер.

Мәселені тұжырымдау

Ертегіде қажетті, маңызды ақпараттарды бір ауыз сөзбен жеткізу – қазақ ертегілерінің басты ерекшелігін танытады деп есептейміз.

Сондай-ақ, түс көру, түс жорыту, түске сену де қазақ дүниетанымы үшін жат емес, керісінше, оның ұлттық дүниетанымда алатын өзіндік орны бар. Бірде жұмыстан шаршап келген Елемес ұйықтап жатып түс көреді де, шошып оянады. Түсінде ағаларының халі нашар екен. Қазіргі кезде біреу сеніп, біреу сенбейтін түс көру жағдайы қазақ ертегілерінде мол кездеседі. Түс көру е әлемнің тілдік бейнесі ретінде ертегілерде әрқашан кездесіп отырады. Бұған терең мән беру лазым. Түс көру – кез келген адам баласының қоршаған ортамен қатысы мен байланысынан келіп шығатын күрделі психикалық құбылыс. Ғалымдардың көрсетуінше, құлағының мүкісі бар кісілер мен тілі шықпай қалған мылқаулар айтарлықтай түс көре алмайды екен. Түс көру адам баласының ми қыртысында болатын күрделі процесс. М.И. Сеченов түс көру үдерісін «үйреншікті әсерлердің өмірде болмаған қисындалуы» деп түсінсе, И.П. Павлов бойынша, «түс көру көбінесе ескі тітіркендірулерден қалған ізден туады» деп есептеген.

К. Юнгтың айтуынша, «түс көру – ұйқы кезіндегі психикалық әрекеттің қалдығы және өткен күннің ой әсері мен көңіл-күйі». Қалай дегенде де, түс көру әлемнің тілдік бейнесінде таңбаланады. Түсінде ағаларының жайын сезген Елемес ағаларын іздеуге жиналып, аттанып кетеді. Бауырмалдық сыры қазақ дүниетанымында ерекше орынға көтерілгені осындай оқиға желілерінен де анық аңғарылады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, тіл тек қана антропоцентристік емес, сонымен бірге ұлттық ерекшеліктерді танытатын да ең басты көрсеткіш екені белгілі. Тіл табиғи жағдайдың немесе мәдениеттің ерекшеліктерін де, сөйлеушілердің ұлттық сипатының өзіндік ерекшелігін де көрсетеді. Тіл мәдениет феномені ретінде белгілі бір қоғамда қалыптасқан көңіл-күйді, құндылықты бағалауды бекітіп қана қоймайды және сол арқылы қандай да бір ұлтты ерекшелікті талдай көрсетеді. Сөйтіп ұлттық мәңгілік құндылықтарды да бекіте түседі. Кез келген халықта этникалық принциптің негізгі тасымалдаушысы – фольклор деп есептей аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Гутнер Г. Б. Тейяр де Шарден Новая философская энциклопедия. Ин-т философии РАН. 2-е изд. – Москва: Мысль, 2010. – 225 с.
2. Сказка: рефлексия культурного. опыта и инкультурационная. модель. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: skazka-refleksiya-kulturnogo-opyta-i-inkulturatsionnaya-model.pdf (дата обращения: 01.05.2022).
3. Виды и формы, основные функции рефлексии. Учебная рефлексия. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://nsportal.ru/vuz/psikhologicheskie-nauki/library/2019/03/04/vidy-i-formy-osnovnye-funktsii-refleksii-uchebnaya>; (дата обращения: 01.05.2022).
4. Алтынсарин Ы. «Қазақ хрестоматиясы». – Алматы, 2003. – 47 б.
5. Ер Төстік. Қазақ ертегілері. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <http://tale.kazakh.ru/24480/> (дата обращения: 01.05.2022).
6. Қазақ халық ертегілері. – Алматы, 2018. – 125 с.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений Текст. / В.А. Маслова. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
8. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. / В.А. Маслова. – Москва: ТетраСистемс, 2005. – 256 с.
9. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. / В.Я. Пропп. – Москва: Наука, 1976. – 325 с.
10. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика және мәдени лингвистика: Дәрістер курсы. – Москва: ИТДГК »Гнозис, 2002. – 284 б.
11. Фрумкина Р.М. Психоллингвистика: Оқулық. түйреуіш үшін. жоғары оқу мекемелер. – Москва: «Академия» Баспа орталығы, 2001. – 206 б.
12. Павиленис Р.И. Мағынаның мәселесі: Тілдің қазіргі логикалық-функционалдық талдауы. – Москва: Прогресс, 2001. – 125 с.

А.Б. Салкынбай, Т. Нурбеков

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Культурно-познавательный феномен в казахских сказках: рефлексивное значение

Аннотация. В статье оцениваются особенности казахских фольклорных сказок как культурного феномена с научной точки зрения. Сказки имеют свое значение в определении уникального мировоззрения казахского народа в познании мира и в распознавании его концептуальной направленности. Характер казахского мировоззрения изучался на основе теории отражения как языковой картины мира в казахских сказках.

В 21 веке существенно возросла глобальная значимость качественного образования и национального воспитания. От качества образования, компетентности, уровня познания зависит способность будущих поколений найти свое место в обществе. В статье проанализирована роль сказок в реализации положительных качеств ребенку с раннего возраста в соответствии с принципами рефлексии. Другим важнейшим понятием является "самость" личности. На конкретных примерах изучена роль сказок в формировании знаний, креативности, способов выполнения сформированных навыков, социальной рефлексии, способности задумываться о смысле жизни, экзистенциализма интеллектуальной личности. В когнитологическом направлении определен образ казахских сказок как когнитивно-культурного феномена.

Ключевые слова: Казахская народная сказка, языковая картина мира, рефлексия, социальная рефлексия, мировоззрение, когнитивно-культурный феномен, теория рефлексии, национальные обычаи и традиции, образование.

A.B. Salkynbai, T. Nurbekov

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Cultural and cognitive phenomenon in Kazakh fairy tales: reflexive meaning

Abstract. The article evaluates the features of Kazakh folklore fairytales as a cultural phenomenon from a scientific perspective. Fairy tales have their significance in determining the unique worldview of the Kazakh people in the knowledge of the world and in recognizing its conceptual orientation. The character of Kazakh worldview was studied based on the theory of reflection as a linguistic picture of the world in Kazakh fairy tales.

In the 21st century, the global importance of quality education and national education grew substantially. The ability of future generations to find their place in society depends on the quality of education, competence, and level of cognition. The article analyzed the

role of fairy tales in implementing positive qualities to a child from an early age in accordance with the principles of reflection. Another crucial concept is the “self” of the individual. The role of fairytales in forming knowledge, creativity, the methods of executing formed skills, social reflection, the ability to think about the meaning of life, and the existentialism of an intellectual individual was studied with specific examples. The image of Kazakh fairytales as cognitive and cultural phenomena was determined in the cognitological direction.

Keywords: Kazakh folk tale, language picture of the world, reflection, social reflection, worldview, cognitive-cultural phenomenon, theory of reflection, national customs and traditions, education.

References

1. Gutner G. B. Tejjar de Sharden Novaja filosofskaja jenciklopedija. In-t filosofii RAN. 2-e izd. [Teilhard de Chardin New Encyclopedia of Philosophy. Philosophy Institute of the Russian Academy of Sciences. 2nd ed.]. (Moskva, Mysl', 2010, 225 p.), [in Russian].
2. Skazka: refleksija kul'turnogo. opyta i inkul'turacionnaja. model'. [The Tale: the reflection of cultural. experience and encultural. model.]. Available at: [skazka-refleksiya-kulturnogo-opyta-i-inkulturatsionnaya-model.pdf](#) [in Russian]. (accessed 01.05.2022).
3. Vidy i formy, osnovnye funkcii refleksii.Uchebnaja refleksija. [Types and Forms, Basic Functions of Reflexion]. Available at: <https://nsportal.ru/vuz/psikhologicheskie-nauki/library/2019/03/04/vidy-i-formy-osnovnye-funktsii-refleksii-uchebnaya>; [in Russian]. (accessed 01.05.2022).
4. Altynsarin Y. «Қазақ hrestomatijasy» [Kazakh Reading Book]. (Almaty, 2003, 47 p.), [in Kazakh].
5. Er Tөstik. Қазақ ertegileri. [Kazakh tales]. Available at: <http://tale.kazakh.ru/24480/> [in Russian]. (accessed 01.05.2022).
6. Қазақ халық ertegileri [Kazakh national fairytales]. (Almaty, 2018, 125 p.), [in Kazakh].
7. Maslova V.A. Lingvokul'turologija: Uchebnoe posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij Tekst [Linguoculturology: Textbook for students of higher educational institutions]. (Moskva, Akademija, 2001, 208 p.), [in Russian].
8. Maslova V.A. Kognitivnaja lingvistika: Uchebnoe posobie [Cognitive linguistics: Textbook]. (Moskva, TetraSistemas, 2005, 256 p.), [in Russian].
9. Propp V.Ja. Fol'klor i dejstvitel'nost' [Folklore and reality]. (Moskva, Nauka, 1976, 325 p.), [in Russian].
10. Krasnyh V.V. Jetnopsiholingvistika zhəne mədeni lingvistika: Dərister kursy [Ethnopsycholinguistics and Modern Linguistics: Courses]. (Moskva, ITDGK «Gnozis, 2002, 284 p.), [in Kazakh].
11. Frumkina R.M., Psiholingvistika: Оқулық. тәжреуіш үшін. zhоғары оқу mekemeler [Psycholinguistics: Textbook. for the pin. higher educational institutions]. (Moskva, «Akademija», Baspa ortalyғы, 2001, 206 p.), [in Kazakh].

12. Pavilenis R.I. Мағынаның мәселесі: Тілдің қазіргі логикалық-функционалдық талдауы [the Problem of Meaning: A Modern Logical-Functional Analysis of Language]. (Moskva, Progress, 2001, 125 p.), [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Салқынбай А.Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Нұрбеков Т. – 2 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Salkynbai A.B. – Doctor of Philological Sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Nurbekov T. – The 2nd year Ph.D. student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.